

Получена: 08.01.2023 г.

Приета: 03.03.2023 г.

ПАМЕТНИК НА КУЛТУРАТА И/ИЛИ КУЛТУРНА ЦЕННОСТ

Й. Кандулкова¹

Ключови думи: паметник на културата, културна ценност, опазване на културното наследство

РЕЗЮМЕ

Законът за културното наследство (ЗКН), приет през 2009 г., изключи от регламентите понятието „паметник на културата“ и го замени от понятието „културна ценност“. В същото време, обаче, то е част от поредица международни документи, ратифицирани от България, и освен това присъства устойчиво както в експертната, така и в популярната лексика. Докладът анализира ефектите от тази понятийна трансформация, очертава породения от нея риск за опазване на културното наследство и прави мотивирано предложение за промяна на нормативната уредба у нас.

1. Исторически преглед

Понятието „паметник на културата“ битува в българската лексика вече повече от 70 години. То е приемник на понятието „старина“, въведено с първия нормативен акт на Третото българско царство за опазване на културното наследство – Временни правила за научни и книжовни предприятия (1888 г.) [1], със Закона за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия (1890 г.) [2] и Закона за старините (1911 г.). Чл. 2 на последния дава за „старина“ следното определение:

„За старини се смятат паметници, документи и художествени произведения от най-старо време до освобождението на България, които имат историческо, археологическо, художествено и палеонтологическо значение, като стари сгради и развалини, градища, калета (хисари), окопи, черкви, черковища и манастирища, джамии, безистени, чешми, водопроводи, мостове, друмове, могили, гробове, побити камъне и др.

¹ Йорданка Кандулкова, проф. д-р арх., УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: yorkand@abv.bg

такива; старински изделия от разен материал, като: статуи, плочи с образи, камъни с надписи и украшения, глинени изделия, оръжия и други металически предмети и накити, монети, печати, каменни и костени сечива, живопис върху стена, плат или дърво, мозайки, икони и други черковни принадлежности, разни резби, стъклени изделия, изкопаеми животински и растителни останки от предисторическо време, вкаменелости и пр.

За старини се смятат също и градини, гори, сгради и въобще всички места, свързани със събития и личности из историята, а така също стари ръкописи, редки и ценни старопечатни произведения, гравюри, портрети, стари материци, шевове и музикални инструменти.

От старините изключени са постройките и художествени произведения на живи автори“ [3].

Първият нормативен акт след Втората световна война, регламентиращ опазването на културното наследство у нас, е Постановление № 1608 на Министерския съвет от 30 декември 1951 г. То въвежда понятието „паметник на културата“ вместо понятието „старина“. В него се казва „... всички паметници на културата, които се намират в пределите на Народна република България и имат научно, историческо и художествено значение, се обявяват за общонародно достояние и се поставят под защита на държавата ...“ [4]. При определянето на паметниците на културата на първо място се посочват архитектурните паметници, а сред тях са светски и култови сгради, архитектурни ансамбли, развалини и останки от стари архитектурни строежи, мостове, чешми, фонтани, и други обекти на селищна украса. На второ място се изреждат археологическите паметници, след това историческите, етнографските и паметниците на изобразителните изкуства. Видно е, че двете понятия – „старина“ и „паметник на културата“, въпреки различното название, са идентични по своето съдържание и смисъл. По-късно през 1969 г. е приет Закон за паметниците на културата и музеите, който в чл. 3 формулира понятието така:

„Паметниците на културата са произведения на човешката дейност, които документират материалната и духовна култура и имат научно, художествено и историческо значение или са свързани с историческите и революционните борби и събития, с живота и дейността на видни обществени, културни и научни дейци като:

- а) селища, квартали, улици, сгради, крепости, кули, ровове, огради;
- б) манастири, църкви, джамии, светилища, гробища, некрополи, паметни плочи, могили;
- в) паметници, скулптури, фонтани и чешми, картини, икони, резби, стенописи, мозайки, ценни ръкописи, редки книги, оръжия, накити, монети;
- г) оръдия на труда, съдове, други предмети, ръкописи и художествени произведения след включването им във фондовете на музеите“ [5].

През годините на действие на този закон (до 2009 г.) цитираната формулировка търпи някои редакционни промени, но следва един и същи смисъл. С измененията от 2004 г. (ДВ, бр. 55 от 2004 г., в сила от 01.01.2005 г.) определението става по-лаконично: „Паметник на културата е всяко недвижимо и движимо автентично материално свидетелство за човешко присъствие и дейност и за процесите в природата, което има научна и/или културна стойност и притежава обществена значимост“. За доизясняване на смисъла на понятието следва да се отбележи още и текстът на чл. 12 от същия закон: „Недвижими паметници на културата са: 1). всички археологически обекти, градежи и паметни места и принадлежащата им декоративна и художествена украса на територията и в акваторията на Република България; 2). обявените по реда на чл. 4, ал. 1 и 2 и декларирани от Националния институт за паметниците на културата“ [5].

Като обобщение на изложеното се налага изводът, че паметникът на културата се идентифицира с три основни характеристики, приложени едновременно:

- той е автентично материално свидетелство за миналото;
- той притежава значима за обществото културна стойност;
- като такъв, той е поставен под защита на Закона.

2. Актуална ситуация

В този смисъл понятието „паметник на културата“ заема трайно своето място както в популярната, така и в професионалната лексика и се използва до ден днешен. В публикацията „Владетелската базилика във Велики Преслав – експеримент при експониране на културната ценност“ авторът изрично пояснява: „*В статията, като синоним на „недвижимата културна ценност“, често ще се използва старото понятие „паметник на културата“ или само „паметник“* [6]. В изданието „2×40 в 20 гледни точки за наследството“ – книга от 2020 г., се казва: „... *водеца в отношението към всеки паметник на културата е неговата ценност ...*“ [7].

В очертания смислов обхват, съотнесено към понятието „културна ценност“, „паметник на културата“ има подчинена роля. „Културна ценност“ е от по-висок порядък, отнася се за свидетелства на материалната и духовната култура както от съвременността, така и от миналото. Първите са съвременните културни постижения, които за нас представляват ценност. Вторите отново представляват ценност за съвременното общество, но са създадени в историческото минало и затова се формулират като „културно-исторически ценности“. И накрая – само една част от културно-историческите ценности биват идентифицирани по реда на закона (ЗПКМ) и защитени чрез статута „паметник на културата“.

Описаният ред на смислова и понятийна субординация според нас е от особена важност за опазване на културното наследство като цяло. Той позволява да се запази респектът към онези исторически следи, които, макар че представляват значими за обществото свидетелства, остават незащитени от Закона. Тези културни следи формират националния резерв на нашето културно богатство, към който трябва да се проявява внимание. В това отношение особено ценен е опитът на нашите предци, които към списъците на народните старини, публикувани в периода 1927 – 1939 г., вписват следната забележка: „*Законът за старините остава в сила и спрямо всички старини, които още не са обявени чрез специален списък за народни*“ [8 – 12].

За съжаление обаче този опит остана непознат или пренебрегнат. През 2009 г. Законът за паметниците на културата и музеите беше отменен и понятието „паметник на културата“ бе заличено от българските нормативни документи. Новоприетият Закон за културното наследство (ЗКН) регламентира вместо него по-общото понятие „културна ценност“ както следва:

„Чл. 7. (1) *Културна ценност е нематериално или материално свидетелство за човешко присъствие и дейност, природна даденост или феномен, което е от значение за индивида, общността или обществото и има научна или културна стойност.*

(2) *Културна ценност може да бъде и нематериално или материално свидетелство за човешко присъствие и дейност, което има научна или културна стойност и е от значение за Българската православна църква и другите регистрирани вероизповедания.*

(3) Културни ценности са и фрагменти от археологически или други предмети, които са в разрушен вид, съставляват малка част от автентична цялост на предмета, обезличени са в значителна степен, не притежават значима културна, научна или художествена стойност и могат да бъдат определени като масов материал. Те не подлежат на идентификация, но се включват в научно-спомогателния фонд на музеите при необходимост“ [13].

Вероятно една от причините за тази понятийна подмяна е желанието законът, посветен на опазването както на материалното, така и на нематериалното наследство, да въведе едно и също понятие за защитените обекти и в двете сфери. Използването обаче за тази цел на понятието „културна ценност“, което е понятие от по-висок ред, според нас не е вярното решение. Механичното ограничаване на неговия смисъл в обхвата на обектите със статут по Закона за културното наследство създава поне два проблема:

Първо – поражда се объркване какво всъщност е „културна ценност“. Както вече бе пояснено, по своя иманентен смисъл понятието включва обекти както от съвременното, така и от историята. Използването му за формулиране на обектите, защитени по Закона за културното наследство, го ограничава в полето наследените ценности, т.е. тези, достигнали до нас от миналото. Предположението, че законодателят има за цел със ЗКН да се защитят и съвременни културни ценности като културно наследство на бъдещето, каквато практика има в някои страни, остава неподкрепено от останалите текстове на закона. Чл. 46 и чл. 53, регламентиращи класификацията на културните ценности според принадлежността им към определен исторически период, не включват съвременното в списъка на периодите. Освен това в ЗКН нито е разписана процедура за идентификация на съвременни културни ценности, нито са посочени субекти, компетентни и оторизирани да проведат такава. Практиката по идентификация на културните ценности у нас също не ни предлага такива примери. Така че подобно предположение отпада и в тази връзка, според нас, за целите на ЗКН по-адекватното понятие би следвало да е понятието „културно-историческа ценност“, каквато е и дългогодишната терминологична практика у нас. То следва да се разглежда като подчинено на по-общото понятие „културна ценност“.

Второ – подмяната на понятието „паметник на културата“ с понятието „културна ценност“ означава, че всички културни следи, които не са идентифицирани като културна ценност, не могат да бъдат формулирани като такива и поставя множеството от тях, което бе наречено „национален резерв“ за нашето културно богатство, в риск от увреждане и унищожаване. Защитени от тази опасност са само археологическите ценности, които според разпоредбите на чл. 146 (3) от ЗКН, се ползват от статут на недвижими културни ценности с категория от национално значение до установяването им като такива. Не стои така въпросът обаче за множеството архитектурно-строителни, етнографски, исторически, художествени и др. ценности.

Не бива според нас да се пренебрегва и още едно обстоятелството – това, че понятието „паметник на културата“ е добило гражданственост. Промяната на названието обърква хората и често пъти се разчита погрешно – например като отмяна на статута, което създава още един риск за опазването на иначе защитени обекти.

Още повече, че понятието „паметник на културата“ или само „паметник“, както често се употребява за краткост, е в лексиката на поредица международни документи, някои от които ратифицирани от България. Например:

- Международна харта за консервация и реставрация на паметниците и забележителните места, Венеция 1964 г.:

„Понятието паметник на културата включва не само отделната архитектурна творба, но и градския и селския ансамбъл, който съдържа свидетелства за определена

цивилизация, за забележителен еволюционен процес или за дадено историческо събитие. Това понятие обхваща не само големите, но и по-скромните творения, които с течение на времето са придобили културно значение” [14].

- Конвенция за опазване на световното културно и природно наследство, Париж 1972 г.:

„Според настоящата конвенция като „културно наследство“ са считани:

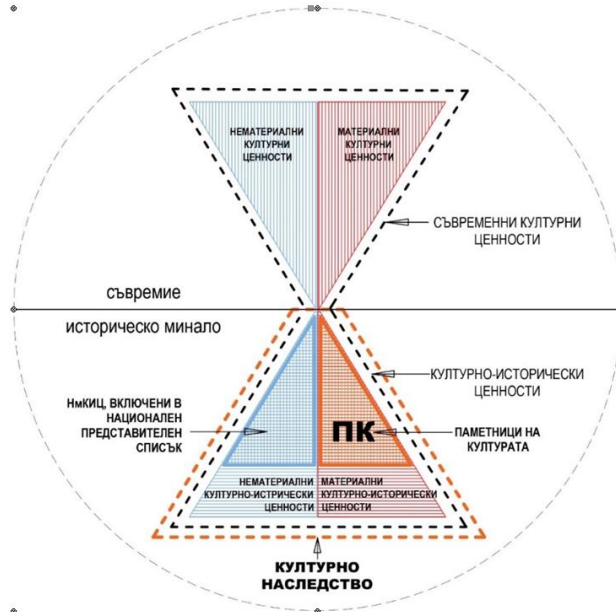
– паметниците: архитектурни творби, скулптурни творби или такива на монументалната живопис, елементи на структури с археологически характер, надписи, пещерни жилища и комбинации от елементи, които имат изключителна стойност на световно ниво от гледна точка на историята, изкуството или науката;

– ансамблите: групи от изолирани или свързани помежду си конструкции, които поради тяхната архитектурна стойност, тяхното единство и тяхното включване в околната среда, имат изключителна световна стойност от гледна точка на историята на изкуството или на науката“ [15].

- Конвенция за опазване на архитектурното наследство на Европа, Гранада, 1985 г.:

„За целите на тази конвенция изразът „архитектурно наследство“ се счита, че включва следните недвижими имоти:

Паметници: всички сгради и структури, включително и техните инсталации и декоративни елементи, които са неразделна част от тях, представляващи забележителен исторически, археологичен, художествен, научен, социален и технически интерес;

Фиг. 1. Обхват и съотношение на понятията „културна ценност“ – съвременна и историческа, материална и нематериална; „културно-историческа ценност“ – материална и нематериална, „паметник на културата“ (ПК) и нематериални културно-исторически ценности (НмКИЦ), вписани в национален представителен списък

Архитектурни ансамбли: хомогенни групи от градски или селски сгради, представляващи забележителен исторически, археологичен, художествен научен, социален и технически интерес, които са достатъчно свързани, за да могат да бъдат топографски разграничени;

Местности: комбинирани произведения на човека и природата, частично застроени и достатъчно характерни и хомогенни, за да бъдат топографски разграничени, представляващи забележителен исторически, археологичен, художествен, научен, социален и технически интерес“ [16].

3. Предложение за промяна

Изложеното дотук е професионален аргумент и достатъчно основание да се пледира за промяна на закона (ЗКН) с цел възстановяване на понятието „паметник на културата“. Мястото му в него е ясно. То може да се проследи в следната понятийна обвързаност, илюстрирана с графиката от фиг. 1:

- културно наследство – състои се от множеството културно-исторически ценности;
- културно-исторически ценности – материални и нематериални свидетелства за живота и културата на миналото, които представляват културна ценност за обществото;
- паметници на културата – материални културно-исторически ценности, които са идентифицирани като такива и са поставени под защитата на Закона.

Завръщането на понятието „паметник на културата“ в националната нормативна уредба не е формален акт. То следва да се разглежда като жест за опазване на терминологичната традиция при осъществяване на дейността, на обществените нагласи за респект към обектите с този статут, на съвременните културни постижения – резерв на културното наследство на бъдещето и, в крайна сметка, на самото материално културно наследство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Vemenni praviloa za nauchni i knizhobni predpriyatia. 1888, Obnarodvana, DV, br. 31 ot 19.03.1888.
2. Zakon za izdirvanie na starini i za spomagane na nauchni i knizhovni prdpriyatia. 1890, Obnarodvan, DV, br. 13 ot 17.01.1890.
3. Zakon za starinite. 1911, Obnarodvan, DV, br. 37 ot 18.02.1911.
4. Postanovlenie 1608-mo na Ministerski savet ot 30.12.1951. // Izvestia na Prezidiuma na Narodnoto sabranie, 1952, Obnarodvano, DV br. 7 ot 22.01.1952.
5. Zakon za pametnitsite na kulturata i muzeite. 1969, Obnarodvan, DV, br. 29 ot 11.04.1969.
6. Pandzharova, V. Vladetelskata bazilika vav Veliki Preslav – experiment pri eksponirane na kulturnata cennost. // Godishnik na UASG, 2021, 54 (4), 841 – 854, ISSN 2534-9759 – onlain izdanie.

7. Kaleva, E. Blago ili breme. // „2×40 v 20 gledni točki za nasledstvo“, jubilejno izdanie v chest na prof. Todor Krastev, 2020, 115 – 121, ISBN 978-619-239-507-0.

8. Spisak na narodnite starini № 1, DV br. 69/1927.

9. Spisak na narodnite starini № 2, DV br. 221/1927.

10. Spisak na narodnite starini № 3, DV br. 89/1928.

11. Spisak na narodnite starini № 4, DV br. 35/1934.

12. Spisak na narodnite starini № 5, DV br. 37/1939.

13. Zakon za kulturnoto nasledstvo. 2009, Obnarodvan, DV, br. 19 ot 13.03.2009.

14. Charte internationale sur la conservation et la restauration des monuments et des sites. Charte de Venise – 1964: Iie Congrès international des architectes et des techniciens des monuments historiques, Venise, 1964.

15. Convention pour la protection du patrimoine mondial, culturel et naturel. 1972, Paris: UNESCO, 1972, Obnarodvana, DV, br. 44 ot 27.05.2005 г.

16. Convention for the protection of the architectural heritage of Europe. Granada: Council of Europe, 1985, Ratifitsirana s reshenie na VNS ot 25.01.1991 Г., DV, br. 13 ot 1991, Obnarodvana, DV, br. 42 ot 28.05.1991 г.

MONUMENT OF CULTURE AND/OR CULTURAL VALUE

Y. Kandulkova¹

***Keywords:** monument of culture, value of culture, preservation of cultural heritage*

ABSTRACT

The Cultural Heritage Act, adopted by the Bulgarian Parliament in 2009, removed the concept of “cultural monument” from the regulations by replacing it with the concept of “cultural value”. The term “cultural monument” is often used in multiple international documents ratified by Bulgaria, and it is consistently present within the specialized language of the field as well as in the popular vocabulary. The paper analyzes the effects of this conceptual transformation, outlines the risks the latter poses for the protection of cultural heritage and makes reasoned proposals for changing the statutory framework conditions in our country.

¹ Yordanka Kandulkova, Prof. Dr. Arch., Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnski Blvd., Sofia 1046, e-mail: yorkand@abv.bg